

Procesuální souvislosti začlenění metody PRVA do artefiletického setkání

Processual relationship between PRVA method and encountering in art-philetic approach

Jiří ZÁVORA¹ & Petra HORNOFOVÁ²

¹ *Katedra psychologie PF UJEP, Ústí nad Labem, jiri.zavora@ujep.cz*

² *petrahornof@seznam.cz*

Abstrakt:

Příspěvek pojednává o kvalitativním výzkumu aplikačního vztahu dvou odlišných systémů - artefiletiky (art-philetic approach) a metody PRVA (Phenomenological Reflection of Visual Artifact), jejichž společnou podstatou je reflexe vizuálního díla se salutogenetickými cíli. Metodou kvalitativní evaluace bylo provedeno hodnocení tří reflektivních procesů: artefiletického (AP) a dvou experimentálních - EP1 a EP2 s včleněním metody PRVA. Výzkum byl proveden na dvou nezávislých souborech n=2 a n=2, vybraných prostým účelovým výběrem. Reflektivní procesy byly hodnoceny z hlediska způsobu realizace, atraktivity a smyslu pro participanty, motivačního potenciálu a vůle participantů k setrvání v procesu až do jeho ukončení. Cílem výzkumu je porozumění aplikačnímu vztahu mezi AP a PRVA s perspektivami hybridního procesu. Výsledky evaluací ukázaly, že vztah obou procesů je komplementární a jejich propojení je smysluplné a pozitivně produktivní pouze v pořadí „expresivní hra – reflektivní dialog - PRVA“.

Klíčová slova: artefiletika, metoda PRVA, kvalitativní evaluace, reflektivní dialog, salutogeneze

Abstract:

This study deals with qualitative research of the application relationship between two distinct systems: art-philetic approach and Phenomenological Reflection of Visual Artifact (PRVA) method, whose common nature is the reflection of visual art with salutogenetic objectives. Qualitative evaluation method was used for evaluation of three reflective processes: art-philetic (AP) and two experimental - EP1 and EP2 while integrating PRVA method into AP. The research was carried out with two independent groups n=2 and n=2, chosen by the method of purposive sample. Reflective processes were assessed for the manner of realization, attractiveness and meaning, motivational potential and the will of participants to remain in the process until the end. The objective of the research is the understanding of the application relationship between AP and PRVA with perspectives of a hybrid process. The results have shown that the relationship between both processes is complementary and their interconnection is meaningful and positively productive only in the order: expressive game - reflective dialogue - PRVA.

Key words: art-philetic approach, PRVA method, qualitative evaluation, reflective dialogue, salutogenetic approach

1. Artefiletika a reflektivní dialog

Artefiletika je nejčastěji definována jako reflektivní, tvořivé a zážitkové pojetí edukace (Slavík, 1997, 2004). Artefiletika využívá expresivních projevů člověka (výtvarných,

dramatických, hudebních, apod.) a směřuje k sebeexplorativní zkušenosti. Artefiletické aktivity jsou svým uspořádáním formou přirozeného lidského setkávání. To znamená, že člověk, který vstupuje do takového procesu, si hraje, přemýšlí, vypráví a sociálně sdílí přítomné dění.

Artefiletický proces byl teoreticky popsán jako propojení *výrazové hry, uměleckého prožitku a reflektivního dialogu* (Slavík, 1997). Broudyho (1976) námět k filetickému pojetí edukačního procesu (philetic approach) byl Janem Slavíkem využit pro „arte“ – „filetické“ uspořádání specifické formy setkání (encountering), v němž jsou využívány umění a dialog. Základní cíle artefiletiky byly formovány s ohledem na edukativní kořeny tohoto přístupu, kterými jsou: *rozvoj pozitivních potencialit jedince, rozvoj citlivosti a vnímavosti vůči hodnotám a kvalitě života, rozvoj tvořivosti a prevence psychických a sociálních patologií* (Slavík, 2004).

Ve vztahu k patogeneticky orientované arteterapii lze však artefiletiku nahlížet též jako salutogeneticky orientovaný přístup (Závora, 2009b). Takto pojatá artefiletika je podle teoretického předpokladu zaměřena na poznání a porozumění rizikovým faktorům (např. Ebina & Yamazaki, 2008; Konu & Lintonen, 2006 apod.) a podporu protektivních faktorů, tedy specifických pozitivních potencialit jedince, které jej udržují při zdraví (Cederblad a kol., 1994).

Poznatky, které vzejdou z artefiletické výrazové hry, jsou působivé a přinášejí značný prožitkový potenciál, který je reflektován v tzv. artefiletickém reflektivním dialogu (ARD) mezi průvodcem a klientem (případně skupinově). ARD je v artefiletice chápán jako přirozená propojující dialogická reflexe klientova prožitku získaného ve výrazové hře¹ s jeho individuální skutečností. Klient se v ARD vrací k prožitkům a integruje je prostřednictvím tematizace a interpretace nikoliv jen vlastního díla, ale též děl klientů ve skupině v různě širokém osobním i sociálně kulturním kontextu (Slavíková, Slavík, Eliášová, 2007; Slavík, 2004).

2. Metoda PRVA (Phenomenological Reflection of Visual Artifact)

PRVA je sebeexplorativní technika, při jejíž aplikaci dochází k evokaci tělesného pocíťování v krátkém čase (brief approach) a k reflexi a konceptualizaci tělesných významů. PRVA

---

¹ Výrazová hra je v artefiletice chápána jako expresivní a sebeexpresivní symbolická aktivita, která je procesuální součástí artefiletického díla

využívá symbolického vztahování se k věci jako k živé bytosti (Buber, 2005). Tělesně pociťované významy (felt sense) jsou artikulovány interakčními procesy mysli a těla, které jsou využívány psychosomaticky orientovanými psychoterapeutickými přístupy (Hájek, 2002; Frýba, 1996; Gendlin, 1991).

2.1 Východiska metody PRVA

Metoda evokuje specifické události z individuální skutečnosti reflektujícího, jejichž tělesně zakotvenou reflexí dochází k prožívanému posunu (*shift sense*) a následnou konceptualizací k lepšímu porozumění (Závora, 2009a).

Základní kameny PRVA, a sice reflexe tělesně zakotvených významů, vztahové pojetí člověk – věc („Já – ono“) a samozřejmě introspekce, jsou koncepty, které patří do současného psychologického výzkumu, ačkoliv nejsou integrovány do jediného modelu. PRVA vychází ze současných výzkumných poznatků v oblastech *tělesnosti* (embodiment) *na emoce zaměřené psychoterapie traumatu* (Emotion-focused Therapy for Trauma), *fenoménu setkání* (encountering) a *introspekce*.

PRVA a tělesnost

Tělo je v psychologickém výzkumu chápáno víceméně jako cesta k emocím a jako kulturně podmíněná kvalita (Ratner, 2000). Na tomto základě pak výzkum tělesnosti a ztělesňování (embodiment) v oblasti psychosomatických přístupů v psychoterapii, především pak v Gendlinově focusingu, identifikuje vnitřní zkušenosti jedince jako klíčové ukazatele změny.

Na tělesnost zaměřené metody představují důkaz o myšlenkově-tělesném spojení prokazováním měřitelného vlivu na faktory zdraví (Wagner, 2006). Metoda PRVA koresponduje se současným směrem psychologického kvalitativního výzkumu v zájmu o klientovu kvalitu uvědomění specifické tělesné zkušenosti (Smith & Osborn, 2007; Turner et al., 2002; Dickson, Allan, & O'Carroll, 2008 atd.). Podobně aktuální jsou pak otázky tzv. *ztělesněné kognice*, čímž mají Gallagher a Varela (2001) na mysli *tvorbu významu ztělesněním*. Výzkum v této oblasti pozoruhodně nabývá na důležitosti. Smith (2009) uvádí, že vedle výzkumu vývoje identity je výzkum *tělesné emoční zkušenosti* druhou nejsilnější, převládající oblastí v literatuře IPA (Interpretative Phenomenological Analysis). IPA se v současnosti profiluje jako dobře etablovaná kvalitativní metoda analýzy dat.

Pro PRVA přinášejí zajímavý výzkum též Todres a Galvinová (2008), kteří se věnují konceptu *tělesné interpretace* (embodied interpretation), opíraje se o Gendlinovu (1991) filosofii vstupu do nevyjádřeného (entry into the implicit). „Embodied interpretation“ představují jako „...hermeneutiku zakotvenou v těle, ve kterém se uskutečňují významy, vznikající pohybem mezi slovy „tam-a-zpět“ a pocíťovanou složitostí slov v živém těle“ (s. 575). Tělesná interpretace je podle těchto autorů evokativnějším způsobem empatické komunikace fenoménů, podporující jejich lepší porozumění.

V tomto smyslu věnoval Gendlin (1978) zvláštní pozornost otázce životního pohybu vpřed (life-forward process): „*Je nepochybnou skutečností, že tělo se pohybuje samo, a posunuje se samo do situace vyřešeného problému, pokud mu to umožníme*“ (s. 340). Tato filosofie se stala východiskem pro výzkum gest coby formy somatické implikace či jako symbolických zástupců chybějících činů (Purton, 2004) či pravdivé autentické promluvy k sobě samému (Levin, 1985). Podobně jako Hendricks (2001) považuje výzkum gestikulace za důležitý způsob, kterým nám naše tělo odhaluje životem vpřed směřující kroky, je v PRVA počítáno s možnostmi gest ve smyslu jejich významové hodnoty (pohni se tam/tak, kam/jak Tě to nutí).

Gesta jsou v PRVA chápána jako *promluvy tělesnosti*. Proto PRVA pracuje s často nevyjádřenou schopností člověka „všímat si“ promluv své tělesnosti, ale též „nechat se“ těmito promluvami ovlivnit. Konceptuálně inspirativní je v tomto smyslu starší výzkum *pasivity* (aspects of passivity), kterým se ve vztahu ke Gendlinově focusingu zabývala Bassoffová (1984). Pasivitu chápe jako vnímavé nastavení, ve kterém jedinec dovolí „...být ovlivněn vlastními vnitřními silami přesahujícími jeho vědomou kontrolu“ (s. 270). Tento koncept v psychologii nyní „spadl“ do rámce konceptu všímavosti (mindfulness), jejíž rozvíjení je poslední dobou zkoumáno především z hlediska kultivace empatické schopnosti terapeuta dosáhnout a porozumět klientově „vnitřní zkušenosti“ (Aiken, 2006; Madison, 2008).

PRVA a EFTT

EFTT (Emotion-focused therapy for trauma) či rozšířeně EFTCT (Emotion-focused Therapy for Complex Trauma) je založena na průzkumu bolestivých pocitů s cílem změnit maladaptivní emoce a obnovit zdravé prožívání (Paivio & Kunzle, 2007). EFTT je integrativním modelem založeným na výzkumu traumatu především ze zneužívání, emočního, fyzického či sexuálního týrání (Greenberg & Paivio, 1997). Psychoterapie traumatu zaměřená

na emoce vychází z teorií efektivity neurověd (Damasio, 1999) a dnes již širokých poznatků v oblasti psychického traumatu (Briere & Scott, 2006).

PRVA vychází z rámce EFTT, která je v principu zážitkově orientovanou terapií, v níž je kladen důraz na zaměření pozornosti na vlastní prožívání, jeho symbolizaci a interpretaci pocitových významů. PRVA má v tomto smyslu totožné sebeexplorativní cíle: je podporována a prohlubována schopnost zkoumat vlastní zkušenosti (pocity, vzpomínky, myšlenky), což umožňuje lépe porozumět a vysvětlit jak traumatickou událost, tak její zpracování (Paivio & Pascual-Leone, 2007; Závora, 2012).

Patnáctileté shrnutí rozsáhlých zkušeností v oblasti klinického výzkumu EFTCT ukazuje, že čtyřfázová, pečlivě konceptualizovaná terapie založená na průzkumu vlastních emocí přináší vhled do vynořených souvislostí, včetně exprese potlačeného hněvu či smutku, a napomáhá konstrukci nového významu (Paivio & Pascual-Leone, 2010). EFTT umí najít a pracovat s dříve inhibovanou adaptivní emocí a tím změnit tendence klienta k maladaptivnímu prožívání (Paivio & Kunzle, 2007).

PRVA a fenomén setkání, intersubjektivita a všímavost

Podle Friedmana (2008) má fenomén setkání (encounter) v psychoterapii klíčovou souvislost s úvodní statí Martina Bubera do „Healing through Meeting“, posmrtně vydané knihy jeho přítele, švýcarského psychoanalytika, Hanse Trüba (1952). Z této statí podle Friedmana (tamtéž) vyplývá též dnes běžně užívaný název „dialogická psychoterapie“. Buberův (2005) přínos dílem „Já a Ty“ byl zkoumán řadou badatelů a je dnes považován za nepochybný (např. Boszormenyi-Nagy & Spark 1984; Fishbane 1998; Greenberg & Johnson 1988; Baldwin 1987; Rogers 1980).

Snad už proto, že Buberovo chápání setkání má především duchovní rozměr (Friedman, 2008), je výzkum dialogického modelu setkání v psychoterapeutické praxi často zkoumán v souvislosti s uplatněním konceptu spirituality, a to především v otázkách podpory klientovy resilience (Pentz 2005; Grossman et al. 2006; Tarakeshwar & Pargament, 2001) či terapeutovy resilience (Brenner & Homonoff, 2004).

Řada výzkumů se orientovala na rozdílnosti vztahů klient-terapeut a terapeut-klient (Gelso, & Samstag, 2008; Bender, 2005; Horvath, 2000; Hilliard, Strupp & Henry, 2000). Geller a

Greenberg (2002) zkoumal zážitek blízkosti v psychotherapeutickém procesu z hlediska terapeuta.

Výzkum fenoménu setkání se orientoval též na otázky intersubjektivit. Safran a Muran (2000) přispěli svojí studií vlivu vzájemnosti na regulaci duševních stavů. Otázkou role vzájemnosti v modelu klinického setkání se zabýval Benjamin (1999). Zjistil, že vzájemnost je podmíněna elementem vzájemného uznávání navzájem oddělených subjektivit. Madison (2008) ve své sebexplorační studii chápe intersubjektivitu jako „způsob bytí“ a nikoliv „dělání“, neboť zahrnuje aktuální pocity terapeuta i klienta, způsob jak spolu pobývají, stávající nálady atd.

V neposlední řadě je třeba zmínit výzkum fenoménu setkání v psychoterapii v souvislosti s fenoménem všímavosti (mindfulness), která je charakteristická mimo jiné pro psychosomaticky orientované přístupy (focusing, satiterapie), a tedy i pro PRVA. Hick a Bien (2009) jsou přesvědčeni, že je všímavost spíše ztělesněným stavem, než něčím, co by bylo možné definovat pouze slovy, a prokazují, že má všímavost značný význam v posilování terapeutického vztahu, opíraje se o dílčí studie, které tento vliv měřily (Wexler, 2006 podle Hick a Bien, 2009; Grepmaier et al, 2007a, 2007b) nebo kvalitativně explanovaly (Aiken, 2006).

Nezaznamenal jsem žádnou výzkumnou práci, která by se věnovala fenoménu setkání s věcí v Buberovském smyslu „Já-ono“ jako „Já-Ty“. Buber (2005) tento podle mne psychologii přehlížený fenomén popisuje takto: „*Vytvořené dílo je věc mezi věcmi, kterou lze zakoušet a popisovat jako souhrn vlastností. Ale ten, kdo se na ně dívá vnímavě, může se s ním čas od času setkat jako s živou přítomností.*“ (s. 43-44).

Obecná tendence přistupovat k výtvarnému projevu jako k „...věci mezi věcmi“ (Buber, 2005:43) zřejmě není bez širších souvislostí se způsobem myšlení západní kultury. Setkat se s věcí jako s „Ty“ v Buberově smyslu, vyžaduje od člověka *nečlenit* vnější svět na živý a neživý, nýbrž jej *prožívat* jako celek aktuální události s veškerými přítomnými entitami v jejich rovnoprávném smyslu. Toho je v PRVA využíváno jako klíčového principu.

2.2 Základní výzkumem podložená charakteristika PRVA

Metoda využívá vzájemnosti „reflektující-artefakt“ (Buberovo Já-ono). Tato vzájemnost je navozena expozicí - reflektující předstoupí před vlastní artefakt a setkává se s ním jako se symbolickým partnerem. Průvodce (terapeut) přitom vhodnými instrukcemi udržuje reflektujícího, aby vzájemnost pociťoval na tělesné úrovni (vztahově-prožitková reflexe a nikoliv vizuálně-symbolická). Z probíhající vzájemnosti klient-artefakt (Já-ono) vznikají tělesné prožitky, ze kterých se postupně spontánně vynoří téma - komplex tělesně zakotvených významů, resp. událost/události, které participant již někdy prožil (zpravidla opakovaně). To znamená, že z experienciální roviny reflexe se postupně přechází do roviny experienciálně-kognitivní, která umožní kongruentní pojmenování události resp. tématu.

Téma evokované z PRVA je vždy dříve prožitou situací, avšak prožívanou teď a tady. Každé téma vynořené z PRVA může být re-prezentováno (znovu-zpřítomňováno) několika podobnými situacemi individuální skutečnosti. Téma odkazuje na souvislosti způsobu prožívání vynořených situací (Závora, 2012).

Cílem reflektivního procesu je porozumění vlastnímu prožívání. Psychoterapeutickým cílem PRVA jsou předpokládané žádoucí změny primárně v oblasti osobnosti. PRVA vychází z varianty individuálně organizovaného, krátkodobého psychoterapeutického působení. Cílem PRVA je dosažení změny na úrovni osobnosti, obecně charakterizované uvolněním prožívání a příklonem k žité (přítomné) skutečnosti prostřednictvím porozumění sobě i světu kolem sebe. To se dle předpokladu odrazí v chování a jednání jedince ve smyslu lepšího překonávání životních překážek. Tento předpoklad pozitivní změny zakládám na dosavadních širokých poznatcích z oblasti psychického traumatu a především pak výsledků dlouhodobého klinického výzkumu autorů Emotion-focused Therapy for Complex Trauma, který ukázal, že vyšší úroveň porozumění vlastnímu prožívání přináší vhled do vynořených souvislostí, včetně exprese potlačeného hněvu či smutku, a napomáhá vystavění nového pozitivně perspektivního významu (Paivio & Kunzle, 2007; Paivio & Pascual-Leone, 2010).

Porozumění vlastnímu prožívání bude mít pravděpodobně pozitivní vliv i na vědomí osobní účinnosti (self-efficacy) (Bandura, 1997; Šolcová & Kebza, 2009; Karel, 2010; Novotný, 2011). Podle předpokladu může být proces PRVA považován za jeden ze zdrojů relevantních informací pro zvýšení sebe-účinnosti (Urbánek & Čermák, 1996).

Samozřejmě mohou existovat i případy, kdy bude mít proces PRVA negativní dopad na jedince, na jeho chování, jednání, avšak to doposud není známo. Možnou skupinou by byly epileptici či psychotici. Doposud byla PRVA aplikována na relativně zdravé populaci a na dětském etopedickém souboru s pozitivními výsledky (Závora, 2009, 2012; Závora & Staněk, 2010).

Dosavadní výzkum PRVA byl věnován jak přípravným částem, tak samotnému procesu reflexe. Závora (2009a; 2009c) popsal tvorbu a charakter artefaktu, vhodného pro PRVA, základní souvislosti vztahu *autor – vlastní artefakt* a vědomí vlastního artefaktu. Závora (2009d) přinesl deskripci základních částí procesu PRVA tak, jak se objevovaly při experimentálních aplikacích. Tyto ze skutečného terénu vyvalené části procesu reflexe s sebou přinesly otázky principiálního významu. Malečková (2009) pak zjistila, že tělesně prožívaná emoce, resp. téma přivedené do vědomí reflektujícího dítěte, není vždy znepokojivé. Přitom mezi vyšší úzkostností reflektujícího a znepokojivými emocemi (tématy) byla nalezena významná souvislost. Naopak při aplikaci PRVA na neúzkostný soubor se při reflexi vynořovala témata radostná.

Jako principiální byly řešeny také otázky procesu reflexe jako procesu porozumění (Závora & Nišpanská, 2008). Dlouhodobější (opakovaná) experimentální aplikace PRVA ukázala, že účín této metody je povahou salutogenetický² (Závora, 2010; 2009b). To znamená, že dochází k podpoře a posilování významných individuálních charakteristik odolnosti. Analýza subjektivních výpovědí reflektujících po aplikaci PRVA (např. Závora, 2009a, Závora & Staněk, 2011) odhalila významné zlepšení na úrovni individuálních charakteristik odolnosti³: *úspěšnější zvládání problémů, zlepšení kontroly impulsivity, zlepšení schopnosti spolupracovat, zvýšení sebeúcty.*

PRVA byla též aplikována na etopedickém souboru - u dětí na hranici mentální retardace, s vážnými poruchami chování a emocí (Závora & Staněk 2011; Staněk, 2009). Aplikace metody na etopedickém souboru přinesla vysvětlení a porozumění prožívání emočně vypjatějších situací vybraných participantů, a to jak ze strany participantů, tak ze strany

---

² termín *salutogeneze* (podpora odolnosti) zavedl A. Antonovsky (1987); z latinského *salus*, tj. zdraví; Aaron Antonovsky vztáhl salutogenezi k pojmu „sense of coherence“ (tj. vyvinutý smysl pro chápání světa jako uceleného smysluplného celku)

³ máme na mysli *individuální charakteristiky odolnosti* jako salutogenetickou kategorii dle Cederblada a kol., 1994

vychovatelů, kteří nebyli schopni těmto dětem v řadě pedagogických a výchovných situacích efektivněji pomoci.

Podle posledního intenzivního výzkumu Závory (2012) je tématům evokovaným metodou PRVA z hlediska osobní životní skutečnosti přikládán buď *životní význam* se zdůrazněním „trvalosti“ tématu, či význam *trvalé stopy* se zdůrazněním intenzity dominantního pocitu. Mechanismy překonávání či řešení určité náročné životní situace se pak pojí spíše k „životním tématům“ než „trvalým stopám“.

2.3 Zisky PRVA

Základní zisk z PRVA je shodný se zisky technik využívajících tělesně zakotvené prožívání: *zlepšení vzhledu do prožívané skutečnosti* (Hájek, 2002). Podle studie Harringtona & Loffreda (2011) je vzhled do prožívané skutečnosti jediným významným pozitivním předznamenáním životní spokojenosti a kvality života (well-being). Nadto PRVA působí *pozitivní změny v hodnocení světa, zmírnění ruminace a celkové změny v prožívání skutečnosti* (lepší pocit ze života) (Závora, 2009c).

3. Metodologický rámec výzkumu, výzkumný problém a výzkumné otázky

Výzkum byl realizován jako kvalitativní evaluace tří aplikovaných procesů: standardně pojatého artefiletického (AP) a dvou experimentálních - EP1⁴ s včleněním metody PRVA mezi výrazovou hru a artefiletický dialog a EP2 se zařazením PRVA až za artefiletický dialog⁵.

3.1 Organizace experimentálních procesů

Experimenty byly provedeny na dvou souborech n=2 a n=2. U obou experimentálních procesů (EP1 a EP2) nebyl od aplikace klasického artefiletického procesu (AP) delší časový odstup než 1 hodina. Důvodem byla obava, aby participanti neztratili kontakt s aktuálním prožitkem artefiletického procesu (AP). Mezi EP1 a EP2 proběhl 6 měsíční odstup, avšak oba procesy probíhaly na sobě nezávisle a byly provedeny různými výzkumníky.

3.2 Výběr souborů

---

⁴ EP1 provedla Hornofová (2012) v rámci své kvalifikační práce

⁵ EP2 provedl J. Závora

Soubory byly vybrány prostým účelovým výběrem se shodně stanovenými kritérii: věk (16 let), škola (SŠ s vyššími požadavky), absence zkušenosti s evaluovanými procesy, pohlaví (chlapec a dívka), ochota (informovaný souhlas rodičů i participantů). Soubor pro provedení AP a EP1 byl tvořen chlapcem (střední průmyslová škola) a dívkou (gymnasium), oba 16 let. Soubor pro provedení AP a EP2 byl tvořen chlapcem (ekonomické lyceum) a dívkou (gymnasium), oba 16 let.

3.3 Sběr dat a jejich zpracování

Data byla sebrána metodami nestrukturovaného interview a pozorování ve všech třech procesech (AP; EP1; EP2) a fixována videozáznamem a poznámkami výzkumníka do záznamového archu. Data z videozáznamu byla přepsána do textového formuláře k analýze.

3.4 Analýza dat

Analýza dat byla provedena dílčí metodou kontrastů a srovnávání (Miovský, 2006), která umožnila popsat a zdůraznit klíčové rozdíly mezi evaluovanými procesy. Data byla kódována jednak z hlediska zdroje (dle metody sběru dat), a taktéž analyticky - tučným a kurzívním písmem byly označeny shody a rozdíly mezi procesy a podtrženým a nepodtrženým písmem byl vyznačen zdrojový text:

Barevné kódování

Tučné – shody mezi procesy

Kurzíva - rozdíly mezi procesy

Podtržené – mé pozorování

Nepodtržené písmo – zdrojem je výpověď účastníků

Příklad způsobu vyznačování shod a rozdílů

Oba účastníci jsou zprvu v rozpacích. Po úvodní krátké instrukci začínají pracovat.

Jarda vybírá barvy a techniky s rozvahou; od začátku pracuje se zájmem a zaujetím.

Martina začíná malovat ihned a dalo by se říci i s větší jistotou.

„Podruhé to bylo složitější (EP1) co se týče těch námětů... (propů).“

„Namalovat ten pocit z toho vejce byl snazší při tom noření ruky...“

Po zakódování dat jsme provedli redukci první řádu - pouze pro slovní vatu či významově nesaturované části (Čermák & Lindénová, 2000).

	Artefiletický proces	Experimentální proces (EP1)
Námět	Námět (prop) zůstává stejný v obou případech. U experimentálního procesu nebyl námět nijak měněn; instrukce i pravidla zůstávají stejné.	
Prop – fáze noření	(Prop = rýže). <u>Oba aktéři se shodují na faktu, že jako médium byla rýže mnohem silnější, co se týče prožitku, než prop u výzkumu experimentálního (EP1). Fáze noření – imaginace obrazů byla snadná. Příjemnější pocity uvádí oba aktéři při noření prstů do rýže. U prosypávání rýže oba účastníci uvádějí pocity vzteku, agresivity.</u> [...]	(Prop = vejce) <u>Navození prožitku a imaginace je pro oba složitější a obrazy se vynořují s obtížemi. Stejně jako u artefiletického procesu je snazší a příjemnější fáze noření prstů. Vejce působilo pocity hnusu, špíny.</u> [...]
Dialogická část	J: (ARD) Bylo to takový normální, nerušilo mě to ani nic jiného... M: (ARD) Prostě takovej jako pokec, jako závěr nebo tak... ...	J: (PRVA) Spíše jsem nechápal proč to tam bylo? Byla to dost síla, ty pocity... M: (PRVA) To byl spíš nový začátek, takový jako narušení, vzrušení nebo tak... ...

Tab. 1 - Záznamový arch s příkladem záznamu shod a rozdílů ze všech zdrojů po redukci I. řádu

Validizaci výsledků jsme provedli triangulací, a sice volnou hodnotící reflexí participantů po úplném ukončení práce a přibližně hodinovém odstupu.

3.5 Výzkumný problém a výzkumné otázky

Výzkumný problém jsme formulovali otázkou: *Jak bude probíhat hybridní proces tvořený PRVA a klasickým artefiletickým procesem?* Z tohoto problému jsme formulovali tři výzkumné otázky: *Jak probíhá artefiletický proces, v němž je PRVA včleněna mezi výrazovou hru a ARD? Jak probíhá proces, v němž je PRVA zařazena hned po výrazové hře a ARD? Jaké změny (rozdíly) poskytuje zařazení PRVA do artefil. procesu z hlediska reflektujícího?*

4. Výsledky a jejich interpretace

Výsledky kvalitativní evaluace obou experimentálních procesů odhalily odlišnosti plynoucí ze zcela odlišných modalit: PRVA je procesem s převahou vztahově-prožitkové reflexe, kdežto artefiletický proces, složený z výrazové hry a následného artefiletického dialogu, je postaven na vizuálně-kognitivní rovině reflexe. Proto včlenění PRVA mezi expresivní hru a artefiletický dialog se ukázalo jako zcela nevhodné: PRVA evokuje silné a působivé tělesné prožívání (experienciální rovina reflexe), jehož zařazení hned po artefiletické výrazové hře koliduje s konstrukty vybudovanými v této hře (vizuálně-kognitivní rovina). Tyto konstrukty mají komplexní povahu, to znamená, že působí určitou různě pronikavou restrukturuaci dosavadní individuální skutečnosti participanta. Patrně proto expresivní artefiletická hra - podle výpovědí participantů - vyžaduje „tečku“ provedenou v povahově

analogickém modu. Touto tečkou je v klasickém artefiletickém procesu právě artefiletický reflektivní dialog. Jak plyne z výsledků zde presentované evaluace, artefiletický dialog je skutečně nezbytným elementem artefiletického procesu, ačkoliv mu participanti v našem výzkumu přikládali význam prostého shrnutí toho, co bylo ve výrazové hře učiněno. Pro srozumění podotýkáme, že není-li artefiletický reflektivní dialog za výrazovou hru zařazen, potom zcela chybí, kdežto je-li zařazen, pak je vnímán jako přirozená (nerozlišená) součást artefiletického procesu (prosté shrnutí).

Zařazení PRVA *ex post* výrazové hře (EP1) způsobilo podle výpovědí participantů narušení plynulosti a smyslu průběhu: J: *“...moc jsem nechápal proč se tohle dělalo, to prožívání na těle?”*; M: *“...bylo to zajímavý, ALE... no nevím jak to říct, nedávalo mi to smysl nebo tak...”* J: *“To stání před tím obrazem mně přišlo jako zásah do takových jako klidných úvah...”*. Účastníci měli též výrazné potíže vrátit se k průběhu výrazové hry a reflektovat ji. Spontánně poukazovali na to, že došlo k narušení kontaktu s výrazovou hrou a dokonce smyslu celého artefiletického setkání: J: *“Měl jsem pocit, že se mi přetrhly ty myšlenky a pocity z toho prvního, jak jsme dělali”* M: *“[dojem] ...takovej jako chaos, rozbouření... nedává mi to smysl...”*.

Oba účastníci v závěrečné triangulační diskusi poukazovali na to, že jim chyběla instruktáž o smyslu PRVA, protože se s takto pojatým procesem nikdy nesešli, kdežto u artefiletických technik si dokázali představit, co se bude odehrávat, ačkoliv s ním též nikdy neměli zkušenost: J: *“...možná kdybych věděl, k čemu to je?”* M: *“...chtěla jsem se zeptat, jak to spolu souvisí ty dvě části – bylo by to lepší k pochopení...”*.

EP1 (s včleněním PRVA) byl podle slov účastníků fyzicky i psychicky náročnější, co do prožitku výrazně hlubší a působivější a z hlediska konceptualizace chaotický, a proto obtížný.

EP2 (se zařazením PRVA na konec kompletního artefiletického procesu) probíhal hladce. Účastníci jej vnímali jako náročný, a to jak fyzicky, tak emočně. Náročnost však neobtěžovala, spíš vytěžovala: K: *“... to byl hukot... nečekal jsem, že mě to tak vezme...hlavně ten konec [PRVA]”* M: *“Jsem unavená, že bych si lehla, ale příjemně... mám pocit, že myslím na hodně věcí, potřebuju myslet...”*.

Hybridní proces (EP2) byl oproti klasickému artefiletickému procesu exponovanější a produktivnější: významy vzniklé při vizuálně-kognitivní reflexi (artefiletika) se vhodně komplementovaly s významy vzniklými při interakčně-experenciální reflexi (PRVA).

5. Diskuse

Expresivní přístupy v psychoterapii, pracující s vizuálem, jsou postaveny právě na kognitivně-vizuální rovině (cf Hanušová, 2000; Rubinová, 2008). Vizuál k tomu přirozeně vybízí, a to i při jeho fenomenologické reflexi se signifikantní instrukcí „Řekni mi, co vidíš?“ (Betenskyová, 1995, 2008). Reflektovat artefakt „tělem“ má více společného s psychodramatem, o čemž vypovídá instrukce „Řekni mi, co cítíš na těle?“ (Závora, 2009). Jednou z klíčových součástí psychodramatu je pozice - „vedle“, „za“ či „oproti“ někomu – při které sami na sobě zkoumáme, nakolik je nám určitá pozice a s ní spojená role příjemná (Moreno, 1997). Podobně se klient v PRVA staví k artefaktu a všímá si kvality tělesných pocitů jako manifestací vztahu, který se svým dílem navázal. Doposud bylo v psychoterapii zkoumáno Buberovské „Já-Ty“, a to především ve vztahu terapeut-klient (Gelso, & Samstag, 2008; Bender, 2005,...). Podle dosavadních výsledků výzkumu PRVA má smysl se zabývat též Buberovským „Já-ono“, neboť tento vztah organizovaný do komplexního reflektivního procesu (PRVA) přináší klientovi porozumění *trvalým* víceméně traumatickým *stopám* či dokonce *životním tématům* (Závora, 2012). Přenesení reflexe vizuálu z kognitivně-vizuální do vztahově-experenciální roviny zprostředkovává účastníkovi evidentně jiný druh zkušenosti a znalosti, který konkrétně artefiletické setkání z tohoto hlediska vhodně komplementuje a zintenzivňuje, je-li PRVA zařazena až za artefiletický dialog.

6. Závěry

Včlenění PRVA mezi výrazovou hru a ARD je nevhodné, jak ukázala evaluace prvního experimentálního procesu (EP1). Tento experimentální proces působil jako inkoherní a zmatený a bez instruktáže k funkci PRVA postrádali účastníci smysl setkání jako celku.

Při aplikaci PRVA po kompletním artefiletickém procesu instruktáž nechyběla a stejně tak nebyl postrádán řád a smysl celého setkání. Zdá se tedy, že narušení procesu vedlo k celkově chaotickému dojmu, který nutil k obstarání si porozumění - např. předběžným vysvětlením nezvyklé a narušující aplikace PRVA uvnitř artefiletického procesu.

Při zařazení PRVA hned po celém artefiletickém procesu (EP2) bylo možné touto metodou vhodně komplementovat artefiletický proces uzavřený prostřednictvím artefiletického rozhovoru. PRVA ve svém vztahově-experenciálním modu přináší jinou zkušenost a znalost, která doplňuje, posiluje a zvýrazňuje významy a smysl celého setkání. Proto hybridní proces složený v pořadí *expresivní hra – artefiletický dialog – PRVA*, je nejen možný, ale z hlediska *intenzity prožitku, výraznější artikulace významu a smyslu celého reflektivního setkání* je velmi produktivní.

7. Literatura

- Aiken, G.A.** (2006). *The potential effect of mindfulness meditation on the cultivation of empathy in psychotherapy*. PhD thesis, Saybrook Graduate School and Research Center, San Francisco, CA.
- Baldwin, D. C.** (1987). Some philosophical and psychological contributions to the use of self in therapy. In M. Baldwin & V. Satir (Eds.), *The use of self in therapy* (pp. 27–44). Binghamton, NY: The Haworth Press.
- Bandura, A.** (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: W.H. Freeman and Company
- Bassoff, E. S.** (1984). Healthy Aspects of Passivity and Gendlin's Focusing. *The Personnel and Guidance Journal*, 62, 268–270.
- Bender, D. S.** (2005). *Therapeutic Alliance*. Washington, DC: American Psychiatric Publishing, Inc.
- Benjamin, J.** (1990). An outline of intersubjectivity: The development of recognition. *Psychoanalytic Psychology*, 7 (Supplement), 33–46.
- Betenskyová, M.** (1995). *What do you see? Phenomenology of therapeutic art expression*. London: Jessica Kingsley.
- Betenskyová, M.** (2008). Fenomenologická arteterapie. In Rubin, J.A. *Přístupy v arteterapii* (68-98). Praha: Triton.
- Boszormenyi-Nagy, I., & Spark, G.** (1984). *Invisible loyalties: Reciprocity in intergenerational family therapy*. New York: Brunner/Mazel.
- Brenner, M. J., & Homonoff, E.** (2004). Zen and clinical social work: A spiritual approach to practice. *Families in Society*, 85(2), 261–269.
- Briere, J. & Scott, C.** (2006). *Principles of trauma therapy*. London: Sage.
- Broudy, H.** (1976). Three Modes of Teaching and Their Evaluation. In Gephard, W. J. (ed.). *Evaluation in Teaching*. Bloomington. Phi Delta Kappa.
- Buber, M.** (2005). *Já a Ty*. Praha: Kalich. ISBN: 80-7017-020-4.
- Cederblad, M. at al.** (1994). Salutogenetic childhood factors reported by middle-aged individuals. *Eur Arch Psychiatry Clin Neurisci*, 244, 1-11
- Čermák, I., & Lindénová, J.** (2000). *Povolání: herec*. Brno: Větrné mlýny.
- Damasio, A.** (1999). *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*. New York: Houghton Mifflin Harcourt.
- Dickson, Allan, D., & O'Carroll, R.** (2008). Biographical disruption and the experience of loss following a spinal cord injury: An interpretative phenomenological analysis. *Psychology Health*, 23, 407-425.
- Ebina, R., & Yamazaki, Y.** (2008). Sense of coherence and coping in adolescents
- Fishbane, M.D.** (1998). I, Thou, and we: A Dialogical Approach to Couples Therapy. *Journal of Marital and Family Therapy*, 24(1), 41-58.

- Friedman, M.** (2008). Buber and Dialogical Therapy: Healing Through Meeting. *The Humanistic Psychologist*, 36, 298-315.
- Fryba, M.** (1996). *Psychologie zvládání života. Aplikace metody abhidhamma*. Brno: FFMU. ISBN: 80-210-1324-9.
- Gallagher, S., & Varela, F.** (2001). Redrawing the map and resetting the time: phenomenology and the cognitive sciences. In Crowel, S., Embree, L., & Julian, S.J. (Eds), *The Reach of Reflection: Issues for Phenomenology's Second Century*. Electronpress. (nalezeno na: pegasus.cc.ucf.edu/~gallaghr/GVO1.pdf dne 24.10.2009).
- Geller, S., & Greenberg, L.** (2002). Therapeutic Presence: Therapists' Experience of Presence in the Psychotherapy Encounter. *Person-Centered & Experimental Psychotherapies*, 1(1&2), 71-86.
- Gelso, C.J. & Samstag, L.W.** (2008). A Tripartite Model of the Therapeutic Relationship. *Handbook of Counseling Psychology* (4th ed.). (pp. 267-280).
- Gendlin, E. T.** (1978). The body's releasing steps in experiential process. In J. L. Fosshage & P. Olsen (Eds.), *Healing: Implications for psychotherapy* (pp. 323-349). New York: Human Sciences Press.
- Gendlin, E. T.** (1991). Thinking beyond patterns: Body, language, and situations. In B. Ouden & M. Moen (Eds.), *The presence of feeling in thought* (pp. 21-151). New York: Peter Lange.
- Greenberg, L.S., & Paivio, S.C.** (1997). *Working with emotions in psychotherapy*. New York: Guilford
- Greenberg, L., & Johnson, S.** (1988). *Emotionally Focused Couples Therapy*. New York, Guilford.
- Grepmaier, L., Loew, T., Bachler, E., Rother, W., & Nickel, M.** (2007b). Promotion of mindfulness in psychotherapists in training: Preliminary study. *European Psychiatry*, 22(8), 485-489
- Grepmaier, L., Mitterlehner, F., Loew, T., Bachler, E., Rother, W., & Nickel, M.** (2007a). Promoting mindfulness in psychotherapists in training influences the treatment results of their patients: A randomized, double-blind, controlled study. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 76, 332-338.
- Grossman, F. K., Sorsoli, L., & Kia-Keating, M.** (2006). A gale force wind: Meaning making by male survivors of childhood sexual abuse. *The American Journal of Orthopsychiatry*, 76(4), 434-443.
- Hájek, K.** (2002). *Tělesně zakotvené prožívání*. Praha: Karolinum. ISBN: 80-246-0422-1.
- Hanušova, I.** (2000). *Expresivní postupy*. In. Vymětal (Ed.). *Speciální psychoterapie: Úzkost a strach* (pp. 344-392). Praha: J. Kocourek.
- Harrington, R., & Loffredo, A. D.** (2011). Insight, Rumination, and Self-Reflection as Predictors of Well-Being. *The Journal of Psychology*, 145(1), 39-57.
- Hendricks, M. N.** (2001). Focusing-oriented/experiential psychotherapy. In D. Cain, & J. Seeman (Eds.), *Humanistic psychotherapies: Handbook of research and practice* (pp. 221-251). Washington, DC: American Psychological Association.
- Hick, S., & Bien, T.** (2009). *Mindfulness and the therapeutic relationship*. Guildford Press.
- Hilliard, R.B., Strupp, H.H., & Henry, W.P.** (2000). An interpersonal model of psychotherapy: linking patient and therapist developmental history, therapeutic process, and types of outcome. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68, 125 - 133.
- Hornofová, P.** (2012). *Výzkum artefaktického procesu se zařazením metody PRVA*. Plzeň: PF ZČU.
- Horvath, A.O.** (2000). The therapeutic relationship: From transference to alliance. *Journal of Clinical Psychology/In Session: Psychotherapy in Practice*, 56, 163-173.
- individuals. *Eur Arch Psychiatry Clin Neurosci*, 244, 1-11.
- Karel, D.** (2010). Resilience ve sportu. *Sborník z mezinárodní konference Psychologie sportu v praxi*. Praha: FF UK. s.46-56.
- Konu, A., & Lintonen, T.** (2006). Theory-based survey analysis of wellbeing in secondary schools in Finland Health. *Promot Educ.*, 21(1), 27 - 36.
- Levin, D. M.** (1985). *The body's recollection of being*. London: Routledge & Kegan Paul.

- Madison, G.** (2008). Focusing, intersubjectivity, and „Therapeutic Intersubjectivity“. *Existential Analysis*, 19(1), 58-72.
- Malečková, M.** (2009). *Projevy úzkosti ve výtvarném projevu dětí mladšího školního věku*. (nepublikovaná diplomová práce). Ústí nad Labem: PF UJEP.
- Miovský, M.** (2006). *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada. ISBN: 80-247-1362-4.
- Moreno, J. L.** (1997). *Psychodrama a sociodrama. Who Shall Survive? Konfrontace* 29, (3) 6-11.
- Novotný, J. S.** (2011). *Comprehensive Resilience Model for Research and Assessment*. (nepublikovaná disertační práce) Brno: FSS MU.
- Paivio, C. S., & Kunzle, E.** (2007). Emotion-Focused Therapy for Interpersonal Trauma. *European Psychotherapy*, 7(1), 77-95.
- Paivio, C. S., & Pascual-Leone, A.** (2007). *Emotion focused therapy for trauma: A treatment manual*. Washington, DC: American Psychological Association Press.
- Paivio, C. S., & Pascual-Leone, A.** (2010). *Emotion-Focused Therapy for Complex Trauma: An Integrative Approach*. Washington, DC, US: American Psychological Association.
- Pentz, M.** (2005). Resilience among older adults with cancer and the importance of social support and spirituality-faith: “I don’t have time to die“. *Journal of Gerontological Social Work*, 44(3/4), 3–22.
- Purton, C.** (2004). *Person-centered therapy: The focusing-oriented approach*. London: Palgrave Macmillan.
- Ratner, C.** (2000). A Cultural-Psychological Analysis of Emotions. *Culture & Psychology* 6, 5-39.
- Rogers, C. R.** (1980). *A way of being*. Boston: Houghton Mifflin.
- Rubinová, J.A.** (2008). *Přístupy v arteterapii*. Praha: Triton.
- Safran, J. D., & Muran, J. C.** (2000). *Negotiating the therapeutic alliance: A relational treatment guide*. New York: The Guilford Press.
- Slavík, J.** (2004). Artefletika - reflektivní pojetí výtvarné výchovy. *Výtvarná výchova*, 44, č.1, s.13-16.
- Slavík, J.** (1997). *Od výrazu k dialogu ve výchově: Artefletika*. Praha: Univerzita Karlova – Karolinum. ISBN 80-7184-437-3.
- Slavíková, V., Slavík, J., & Eliášová, S.** (2007) *Dívej se, tvoř a povídej!: artefletika pro předškoláky a mladší školáky*. Praha: Portál: ISBN: 978-80-7367-322-2.
- Smith, J. A. et al.** (2009). *Interpretative phenomenological analysis: Theory, Method and Research*. London: SAGE
- Smith, J.A., & Osborn, M.** (2007). Pain as an assault on the self: An interpretative phenomenological analysis. *Psychology and Health*, 22, 517-534.
- Staněk, Z.** (2009). Fenomenologická reflexe výtvarného artefaktu (PRVA) jako možnost bezpečného zacházení se znepokojivými emocemi dětí s poruchami chování v DDŠ. (nepubl. dipl. práce) Praha: PF UK.
- Šolcová, I. & Kebza, V.** (2009). Personality resiliency: A comparison of feature conceptions. *Psychology & Health* 24, Suppl. 1, 368.
- Tarakeshwar, N., & Pargament, K.** (2001) Religious coping in families of children with autism. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 16(4), 247-260.
- Todres, L., & Galvin, T. K.** (2008). Embodied interpretation: a novel way of evocatively re-presenting meanings in phenomenological research. *Qualitative Research*, 8, 568 – 583.
- Trüb, H.** (1952). Healing through Meeting. In M. Friedman (Ed.) *The Worlds of Existentialism: A Critical Leader*. Chicago: University of Chicago Press.
- Turner, A. et al.** (2002). Play hurt, live hurt: Living with and managing osteoarthritis from the perspective of ex-professional footballers. *Journal of Health Psychology* 7, 285-301.

- Urbánek, T. & Čermák, I.** (1997). Vliv self-efficacy na agresi a depresi u dětí. *Československá psychologie* 41, 3, s.193-199.
- Wagner, K.** (2006). Inside Out: Focusing as a Therapeutic Modality. *Journal of humanistic counseling, Education and development* (45), 45-59.
- Wexler, J.** (2006). *The relationship between therapist mindfulness and the therapeutic alliance*. (Unpublished manuscript). Massachusetts School of Professional Psychology, Boston, MA.
- Závora, J. & Nišpanská, M.** (2008). Aplikace principů fenomenologické komunikace s dětmi ve školním prostředí. In *Kvalitativní výzkum vo verejnom priestore* (pp. 189-193). Bratislava : Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie Slovenské akademie vied Bratislava a PF UK Bratislava.
- Závora, J. & Staněk, Z.** (2011). Aplikace metody PRVA v etopedické praxi. In Charvát, M. Šucha, M. *KVALITATIVNÍ VÝZKUM VE VĚDÁCH O ČLOVĚKU X*. Olomouc: FF UPOL.
- Závora, J.** (2009a). *PRVA jako možnost bezpečného zacházení se znepokojivými emocemi dítěte: Teoretické základy salutogenetického využití fenomenologické reflexe výtvarného artefaktu*. (nepublikovaná dis. práce). Ústí nad Labem: PF UJEP.
- Závora, J.** (2009b). Salutogenetický charakter Artefietiky Jana Slavíka. *Psychoterapie*, 3(3-4), 220-223.
- Závora, J.** (2009c). “Od eidetiky k logice”: K měkkému a tvrdému stylu zacházení s pojmy v metodě Fenomenologické Reflexe Výtvarného Artefaktu (PRVA). In Šucha, M., Charvát, M., Řehan, V. (Eds.), *Kvalitativní přístup a metody ve vědách o člověku VIII. Vybrané aspekty teorie a praxe* (67-73). Olomouc: VUP. ISBN: 978-80-244-2374-6.
- Závora, J.** (2009d). Specifika výtvarného projevu v metodě PRVA. In. Kozáková, M., Slavík, J. (Eds.). *Umění ve službě, prevenci a expresivní terapii*, (pp.123-131). Praha : PF UK a PF ZČU.
- Závora, J.** (2010). Učitel, krizová intervence a dítě v tísní. In Wedlichová, I. a kol. *Pedagogicko psychologické přístupy a strategie v práci se žáky primárního vzdělávání*. Univerzita J. E. Purkyně: Ústí n. L.
- Závora, J.** (2012). Výzkum významu témat evokovaných metodou PRVA (Phenomenological Reflection of Visual Artifact). (nepublikovaná disertační práce) Brno: FSS MU.

PhDr. Jiří Závora, Ph.D. et Ph.D.

Autor je odborným asistentem Katedry psychologie, Pedagogické fakulty Univerzity J.E. Purkyně Ústí nad Labem. Zabývá se kvalitativní metodologií ve vědách o člověku, možnostmi výzkumu expresivních projevů člověka (především pak vizuálních) a psychosomatickými přístupy v psychoterapii.

mail: jiri.zavora@ujep.cz

Mgr. Petra Hornofová

Vystudovala Pedagogickou fakultu ZČU Plzeň, obor psychologie a výtvarná výchova. Věnuje se možnostem reflexe vizuálního artefaktu v pedagogické praxi a autorské výtvarné tvorbě. Nyní na mateřské dovolené.

mail: petrahornof@seznam.cz